

Het begrip politiek

CARL SCHMITT

Het begrip politiek

*Gevolgd door Het tijdperk van
neutraliseringen en depolitiseringsen*

TEKST VAN 1932

MET VOORWOORDEN UIT 1963 EN 1971

EN DRIE COROLLARIA

GEHEEL HERZIENE EN UITGEBREIDE EDITIE

Vertaling GEORGE KWAAD

Inleiding en nabeschuwing THEO DE WIT

BOOM | *Parrèsia*

AMSTERDAM

Oorspronkelijk verschenen onder de titel *Der Begriff des Politischen.*
Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien.
© Duncker & Humblot, Berlijn 1963

© Inleiding en nabescherouwing Theo W. de Wit
© Nederlandse vertaling Boom uitgevers Amsterdam/Parrèsia,
Amsterdam 2019

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Ontwerp & verzorging omslag: René van der Vooren
Ontwerp binnenwerk: René van der Vooren
Uitvoering binnenwerk: imagerealize

ISBN 978 90 2442 368 2 | NUR 730

www.boomfilosofie.nl
www.uitgeverijparresia.nl

Inhoud

OVER DE TEKST 7

Theo de Wit

HET BEGRIP POLITIEK 11

Voorwoord 13

De uitdaging 13

Een poging tot antwoord 17

Voortzetting van het antwoord 22

Voorwoord bij de Italiaanse uitgave (1971) 25

HET BEGRIP POLITIEK (TEKST UIT 1932) 31

- 1 Staat en politiek 31
- 2 Het vriend-vijandonderscheid als criterium van het politieke 36
- 3 De oorlog als manifestatie van vijandschap 39
- 4 De staat als vorm van politieke eenheid.
De kritiek van het pluralisme 47
- 5 De beslissing over oorlog en vijand 54
- 6 De wereld is geen politieke eenheid maar een politiek pluriversum 63
- 7 De antropologische grondslag van politieke theorieën 69
- 8 Depolitisering als gevolg van de polariteit van ethiek en economie 80

HET TIJDPERK VAN NEUTRALISERINGEN EN
DEPOLITISERINGEN 93

- 1 De opeenvolging van wisselende kerngebieden 95
 - 2 De stadia van neutralisering en depolitisering 103
- Nawoord bij de uitgave van 1932 III

COROLLARIA II 3

Corollarium I:

Overzicht van de verschillende betekenissen en
functies van het begrip binnenlandse neutraliteit van
de staat (1931) 113

Corollarium 2:

Over de verhouding van de begrippen oorlog en
vijand (1938) 120

Corollarium 3:

Overzicht van mogelijkheden en elementen van het
volkenrecht die geen betrekking hebben op de
staat 130

BIBLIOGRAFISCHE ORIËNTATIE 135

NABESCHOUWING: 153

POLITIEK IN TURBULENTE TIJDEN

Carl Schmitt en de dark side van het westers
liberalisme

Theo de Wit

NOTEN 183

REGISTER 203

Over de tekst

Theo de Wit

De hier vertaalde tekst van *Der Begriff des Politischen* verscheen voor het eerst in 1932.¹ De auteur ervan, de staatsrechtsgeleerde Carl Schmitt (1888-1985), publiceerde dit geschrift tezamen met de bewerking van een lezing die hij in 1929 te Barcelona had gehouden: *Die europäische Kultur im Zwischenstadium der Neutralisierung*. Onder de titel *Das Zeitalter der Neutralisierungen und Entpolitisierungen* werd deze lezing als annex bij *Der Begriff des Politischen* opgenomen, vergezeld van een kort nawoord dat is gedateerd 'oktober 1931'. In 1963 gaf Schmitt beide teksten opnieuw onder dezelfde titel uit, ditmaal voorzien van een uitvoerig voorwoord, een drietal corollaria en een reeks *Hinweise*, bibliografische notities en opmerkingen die 'ondersteunend willen zijn bij de lectuur van een tekst die na dertig jaar opnieuw is uitgegeven' (BP 135).² De Nederlandse versie, die voor het eerst verscheen in 2001, is gebaseerd op deze uitgave, die sinds 1963 geregeld is herdrukt en intussen in vele talen beschikbaar is. In 2001 werd de uitgave van 1963 voor het eerst, zonder de corollaria, in het Nederlands vertaald door de filosofen George Kwaad en Bert Kerkhof. Bij deze tweede druk van de Nederlandse uitgave zijn nu ook de corollaria opgenomen, evenals Schmitts inleiding bij de Italiaanse uitgave van zijn traktaat over politiek uit 1971.³ Tevens is de vertaling door George Kwaad voor deze nieuwe uitgave herzien.

Zoals Schmitt in zijn nawoord van oktober 1931 vermeldt, is de uitgave van 1932 niet de eerste versie van *Het begrip politiek*. In 1927 verscheen er van zijn hand een artikel van zo'n dertig bladzijden onder deze titel.⁴ Wat hij in 1963 slechts

indirect vermeldt – namelijk door te verwijzen naar de bibliografie van de Vlaming Piet Tommissen uit 1959 (BP 135) – is dat de in dat jaar heruitgegeven tekst ook niet de laatste versie van zijn verhandeling over het begrip politiek was. Reeds in 1933 verscheen er een nieuwe variant van dit geschrift, dat een groot aantal tekstwijzigingen, weglatingen en ook aanvullingen bevat: de lezing *Het tijdvak van neutralisering en depolitiseren* en het nawoord ontbreken hier.⁵

De vraag ligt voor de hand waarom Schmitt in 1963 niet de laatste bewerking van zijn tekst heeft uitgegeven, maar de voorkeur gaf aan de voorlaatste. Het antwoord op deze vraag moet worden gezocht bij de politieke omwenteling in Duitsland tussen 1932 en 1933 en Schmitts reactie hierop. Nog geen anderhalf jaar na de publicatie van zijn geschrift, komt er met de benoeming van Adolf Hitler tot rijkskanselier op 30 januari 1933 een einde aan de Republiek van Weimar. Op 1 mei van datzelfde jaar laat Carl Schmitt zich inschrijven als lid van de NSDAP, dit tot verbazing van iedereen die op de hoogte was van de opvattingen van deze hoogleraar. Vóór 1933 had hij namelijk nooit van enige sympathie voor deze partij blijk gegeven. De versie van 1933, zo stelden tijdgenoten onmiddellijk vast, bevat een aantal (deels overduidelijke, deels subtiele) wijzigingen, schrappingen en toevoegingen die slechts begrepen kunnen worden als opportunistische gestes jegens het nieuwe regime.⁶ Zo schrapt hij verwijzingen naar Joodse auteurs, terwijl hij aan de (Joodse) uitgever Ludwig Feuchtwanger van Duncker & Humblot had laten weten dat hij niet langer prijs stelde op samenwerking met deze uitgeverij. De nieuwe publicatie werd door zijn nieuwe uitgever, de ‘deutschnationale’ Hanseatische Verlagsanstalt, bestempeld als een bijdrage aan de ‘staatkundige grondslagen van het nieuwe Rijk’. Schmitt wilde zich met de – in drie dagen geredigeerde! – nieuwe, kortere versie van zijn geschrift in 1933, juist op het moment waarop de discussies over de concrete vormgeving van de nieuwe orde in volle gang waren, duidelijk profileren als ‘authentiek nationaalsocialistische denker’.⁷

Recent detailonderzoek heeft echter ook opgeleverd dat significante wijzigingen in deze nieuwe versie *niet* herleid kunnen worden tot Schmitts beslissing zijn intellectuele kwaliteiten in dienst van het nationaalsocialistisch regime te gaan stellen, maar een andere achtergrond hebben. Pikant – maar ook niet bepaald vleidend voor Schmitt – is bijvoorbeeld dat sommige wijzigingen duidelijk (maar stilzwijgend) een verwerking zijn van de welwillende maar ook kritische en diepgaande bespreking van de versie van 1932 door een jonge Joodse auteur, Leo Strauss.⁸

Pas onlangs verscheen er een synoptische uitgave van *Der Begriff des Politischen*, zodat de lezer nu voor het eerst de drie versies naast elkaar geplaatst ziet en regel voor regel kan volgen wat Schmitt toevoegde en wegliet in de drie versies van 1927, 1932 (1963) en 1933.⁹ Door in 1963 terug te grijpen op de voorlaatste versie van zijn tekst, distantieerde hij zich dus stilzwijgend van de uitgave van 1933. De bezorger van de synoptische uitgave, Marco Walter, laat deze uitgave gepaard gaan met een inleiding en een uitvoerig en gedetailleerd commentaar op de aard, de zwaarte en de relevantie van de toevoegingen en wijzigingen in de drie redacties van de tekst. Slechts weinig recensenten en commentatoren hebben bijvoorbeeld Schmitts eigen bewering dat er tussen de eerste en de tweede versie geen grote verschillen bestaan, voetstoots aangenomen. Hier volgen slechts enkele voorbeelden van belangrijke conceptuele verschuivingen tussen de beide versies. Zo blijft het tot vandaag de dag een discussiepunt of Schmitt ‘het politieke’ (*das Politische*) in de versie van 1932 als een ‘gebied’ naast andere gebieden (zoals het morele, economische of esthetische) opvat, zoals hij dat meestal doet in het artikel uit 1927, dan wel feitelijk een nieuwe conceptie introduceert die daarvan drastisch verschilt, namelijk de conceptie die het politieke begrijpt in termen van een ‘intensivering’ van conflicten, die vanuit allerlei gebieden kunnen worden gevoed. Die laatste conceptie, die in de versie van 1932 (1963) dominant is, zou de jurist ontleend hebben aan Hans Morgenthau.¹⁰ Sommigen

constateerden ook een onopgeloste spanning tussen deze twee posities in verschillende van zijn geschriften.¹¹

Een andere verschuiving hangt samen met de reeds spoedig door recensenten opgeworpen vraag of Schmitts begrip van het politieke vooral relevant is voor betrekkingen tussen politieke eenheden zoals staten, of ook bruikbaar is voor binnenlands-politieke situaties en constellaties, zoals een (dreigende) burgeroorlog. In de versie van 1932 probeert Schmitt zijn geschrift te herschrijven in de richting van een begripsvorming die ook betrekking heeft op de binnenlandse politiek.

En op de derde plaats bestaat er een doorgaande discussie over de door Schmitt zelf in paragraaf 6 opgeworpen vraag of het denkbaar of zelfs wenselijk is dat het politieke in de zin van Schmitt wordt overwonnen of geëlimineerd, dan wel of elke poging daartoe alleen nieuwe vriend-vijandconstellaties tot gevolg zal hebben. Ook op dit punt zetten de diverse versies van *Het begrip politiek* andere accenten.

De laatste publicatie die in relatie tot de uitgave van 1963 genoemd dient te worden is *Theorie des Partisanen*, een geschrift dat Schmitt in datzelfde jaar tegelijk met de nieuwe uitgave van 1963 publiceert en in zijn voorwoord ook noemt (BP 23). De ondertitel van dat geschrift luidt niet toevallig 'Tussentijdse opmerking (*Zwischenbemerkung*) over het begrip politiek'.¹² Hij toont daar grote belangstelling voor partizanen, strijd-groeperingen die zich in zijn diagnose van autochtone 'randfiguren' inmiddels hebben ontwikkeld tot 'sleutelfiguur' van de revolutionaire oorlogvoering op wereldniveau (BP 23). De voortzetting van dergelijke strijdgroepen vindt men vandaag niet zozeer bij marxistisch-leninistische guerrillastrijders en beroepsrevolutionairen maar eerder bij (religieuze, niet-religieuze of zelfs 'nihilistische') groepen en individuen die staten en veiligheidsallianties in hun war on terror in het vizier hebben, soms ook in militaire zin: beide typen revolutionairen hebben gemeen dat zij zich aan staten, hun grenzen en hun volkenrecht weinig gelegen laten liggen.

Carl Schmitt
Het begrip politiek

*Ter nagedachtenis aan mijn vriend August Schaetz
uit München, gevallen op 28 augustus 1917
bij de bestorming van Moncelul*

Voorwoord

... Aristoteles spricht, das etlich weis sprechen und mainen, und spricht es mitsamt in, das freundschaft und krieg ursach sindt der stiftung und störung – Cillierchronik p. 72 (door Otto Brunner, Land und Herrschaft, 1939, als motto gebruikt voor het hoofdstuk 'Politik und Fehdewesen').

Deze herdruk van het geschrift over het 'begrip van het politieke'¹ bevat de ongewijzigde, volledige tekst van de uitgave van 1932. In het nawoord van 1932 heb ik het strikt didactische karakter van het werk beklemtoond en er de nadruk op gelegd dat alles wat hier over het begrip politiek gezegd wordt, enkel beoogt 'een theoretisch kader te bieden voor een onmetelijk probleem'. Het geschrift wil, met andere woorden, een domein afbakenen voor welbepaalde rechtswetenschappelijke kwesties, om zo een verwarde thematiek te ordenen en een topica van de daarbij horende begrippen te vinden. Dat is een werk dat niet met tijdloze wezensbepalingen beginnen kan, maar dat om te beginnen enkel criteria probeert op te stellen om de materie en de situatie niet uit het oog te verliezen. Het gaat daarbij hoofdzakelijk om de verhouding en de onderlinge posities van de begrippen *staat* en *politiek* aan de ene kant, *oorlog* en *vijand* aan de andere kant, en dit om inzicht te krijgen in de informatiewaarde die zij voor dit begripsveld hebben.

De uitdaging

Het domein waarop politiek betrekking heeft, verandert voortdurend als gevolg van de manier waarop krachten en

machten zich met elkaar verbinden of zich van elkaar scheiden om zich staande te houden. Zich baserend op de antieke *polis** is Aristoteles tot andere definities van het politieke gekomen dan een middeleeuwse scholasticus die de aristotelische formuleringen letterlijk overnam maar iets heel anders op het oog had, namelijk de tegenstelling tussen geestelijk-kerkelijk en werelds-politiek. Met andere woorden: een spanningsverhouding tussen twee concrete ordes. Toen de kerkelijke eenheid van West-Europa in de zestiende eeuw uiteenviel, en de politieke eenheid door christelijk-confessionele burgeroorlogen vernietigd werd, heetten in Frankrijk juist die juristen *politiques* die het in de broederoorlog tussen de godsdienstpartijen opnamen voor de staat als de hogere, neutrale eenheid. Jean Bodin, de vader van het Europese staats- en volkenrecht,² was zo'n typische politicus van die tijd.

Het Europese deel van de mensheid leefde tot voor kort in een tijdperk dat zijn juridische begrippen geheel en al van de staat afleidde en van de staat uitging als model van politieke eenheid. Het tijdperk dat op de staat is gebaseerd, loopt thans ten einde. Daar hoeven we geen woord meer aan vuil te maken. Daarmee komt een eind aan het hele bouwwerk van op de staat betrokken begrippen zoals dat door een Europacentrische staats- en volkenrechtswetenschap in de loop van vierhonderd jaar denkwerk tot stand is gebracht. De staat als het model van de politieke eenheid, de staat als de drager van het verbazingwekkendste monopolie, namelijk het monopolie van de politieke beslissing, dit glansstuk van Europese vorm en van westers rationalisme, wordt onttroond. Maar de begrippen die ermee verbonden waren blijven behouden, en zelfs als *klassieke* begrippen – hoewel het woord klassiek tegenwoordig doorgaans een dubbelzinnige klank heeft; het klinkt ambivalent, om niet te zeggen ironisch.

Er was werkelijk ooit een tijd waarin het zinvol was de begrippen staat en politiek aan elkaar gelijk te stellen. Want de klassieke Europese staat had iets heel onwaarschijnlijk gepresteerd: binnen zijn grenzen vrede te stichten en vijand-

schap als rechtsbegrip uit te sluiten. Het was hem gelukt de vete, een instituut van het middeleeuwse recht, te elimineren, een eind te maken aan de confessionele burgeroorlogen van de zestiende en zeventiende eeuw, die van beide kanten als bij uitstek gerechtvaardigde oorlogen gevoerd werden, en binnen zijn gebied rust, veiligheid en orde tot stand te brengen. De formule 'rust, veiligheid en orde' gold, zoals bekend, als definitie van de politie.* Binnen een dergelijke staat bestond daadwerkelijk enkel politie en geen politiek meer, of men moet hofintriges, rivaliteiten, frondes en pogingen tot opstand van malcontenten, kortom 'storingen', als politiek bestempelen. Een dergelijk gebruik van het woord politiek is uiteraard evenzeer mogelijk, en het zou een woordenstrijd zijn om over de juistheid of onjuistheid ervan te twisten. Men kan enkel vaststellen dat beide woorden, politiek en politie, van hetzelfde Griekse woord *polis* afgeleid zijn. Politiek in grote zin, hoge politiek, was destijds enkel buitenlandse politiek, dat is de politiek die werd bedreven tussen soevereine staten onderling die elkaar als zodanig erkenden en die, op basis van die erkenning, beslisten over wederzijdse vriendschap, vijandschap of neutraliteit.

Wat is het klassieke aan dit model van een politieke eenheid, naar binnen toe gesloten en gepacificeerd, naar buiten toe gesloten en als soeverein tegenover soevereinen optredend? Het klassieke is de mogelijkheid van eenduidige, heldere onderscheidingen. Binnen- en buitenland, oorlog en vrede, in oorlogstijd militair en civiel, neutraliteit of niet-neutraliteit, dat is allemaal duidelijk gescheiden en wordt niet opzettelijk door elkaar gehaald. Ook in de oorlog hebben partijen aan beide kanten hun duidelijke status. In de oorlog van het volkenrecht dat de relaties tussen staten regelt, wordt ook de vijand als soevereine staat op gelijk niveau erkend. In dit internationale volkenrecht ligt in de erkenning van de staat als staat, zolang die erkenning nog enige inhoud heeft, de erkenning van het recht tot oorlog besloten, en daarmee de erkenning als rechtmatige vijand. Ook de vijand heeft een sta-

tus; hij is geen misdadiger. De oorlog kan begrensd en met volkenrechtelijke inperkingen³ omgeven worden. Hij kan daarom ook met een vredesverdrag beëindigd worden, dat normaliter een amnestieclausule bevat. Alleen zo is een helder onderscheid tussen oorlog en vrede mogelijk, en alleen zo een zuivere, ondubbelzinnige neutraliteit.

De inperking en duidelijke begrenzing van de oorlog houden een relativering in van de vijandschap. Een dergelijke relativering is altijd een grote vooruitgang in humaan opzicht. Het is inderdaad niet gemakkelijk haar tot stand te brengen, want het valt mensen zwaar om hun vijand niet als een misdadiger te beschouwen. Het Europese volkenrecht met betrekking tot de landoorlog tussen staten is erin geslaagd deze onwaarschijnlijke stap te zetten. Hoe dat andere volkeren die in hun geschiedenis enkel koloniale en burgeroorlogen kennen zal lukken, moeten we afwachten. Het is in geen geval een vooruitgang in humaan opzicht, om de ingeperkte oorlog van het Europese volkenrecht als reactionair en misdadig buiten de wet te plaatsen en in plaats daarvan, uit naam van de rechtvaardige oorlog, revolutionaire klassen- of rassenvijandschappen te ontketenen die geen onderscheid meer kunnen en ook niet willen maken tussen een vijand en een misdadiger.

Staat en soevereiniteit vormen de grondslag van de tot op heden bereikte volkenrechtelijke begrenzingen van oorlog en vijandschap. In wezen bevat een correct, volgens de regels van het Europese volkenrecht gevoerde oorlog meer zin voor recht en wederkerigheid, maar ook meer gerechtelijke procedures, meer 'rechtshandelingen' zoals men vroeger zei, dan een door moderne machthebbers geënceneerd showproces dat de morele en fysieke vernietiging van de politieke vijand tot doel heeft. Wie de klassieke onderscheidingen en de erop gebaseerde inperkingen van de oorlog tussen staten neerhaalt, moet weten wat hij doet. Beroepsrevolutionairen als Lenin en Mao Zedong wisten het.* Veel beroepsjuristen weten het niet. Ze hebben niet eens in de gaten dat de over-

geleverde klassieke begrippen van de ingeperkte oorlog gebruikt worden als wapens in de revolutionaire oorlog, wapens waarvan men zich zuiver instrumenteel bedient, vrijblijvend en zonder zich tot wederkerigheid verplicht te voelen.

Dat is de situatie. Een dergelijk verwarrend in elkaar overlappen van vorm en vormloosheid, oorlog en vrede, werpt vragen op die ongemakkelijk zijn maar die men niet van de hand kan wijzen, en die een echte uitdaging bevatten. Het woord uitdaging heeft hier zowel de betekenis van een *challenge* als van een provocatie.

Een poging tot antwoord

Het geschrift over het begrip van het politieke is een poging om recht te doen aan de nieuwe vragen en daarbij noch de *challenge* noch de provocatie te onderschatten. Terwijl mijn voordracht over Hugo Preuss (1930) en opstellen *Der Hüter der Verfassung* (1931) en *Legalität und Legitimität* (1932)⁴ de nieuwe binnenlandse politieke en grondwettelijke problematiek onderzoeken, komen hier thema's samen van staatstheoretische en van volkenrechtelijke aard. Er is niet alleen sprake van de – destijds in Duitsland nog volledig onbekende – pluralistische staatstheorie, maar ook van de Geneefse Volkenbond. Het geschrift vormt een antwoord op de uitdaging die gelegen is in een tussenpositie. Zelf vormt het een uitdaging die in eerste instantie gericht is aan het adres van grondwetsdeskundigen en volkenrechtsgeleerden.

De eerste zin van dit boek luidt al meteen als volgt: 'Het begrip staat veronderstelt het begrip van het politieke.' Wie is in staat een zo abstract geformuleerde these te begrijpen? Ik heb nog steeds twijfels over de vraag of het wel zinvol was een beschouwing met een dergelijke op het eerste gezicht ondoorzichtige abstractheid te beginnen, omdat vaak de eerste zin al over het lot van een publicatie beslist. Toch is die bijna eso-

terische begrippelijke formulering juist hier niet misplaatst. Doordat ze zo provocerend als stelling wordt gebracht brengt ze tot uitdrukking tot wie ze zich in eerste instantie richt, namelijk tot kenners van het *ius publicum Europaeum*, kenners van zijn geschiedenis en van zijn actuele problematiek. De relatie met die beoogde lezers geeft aan het nawoord [van 1932] pas zijn betekenis omdat het zowel de intentie benadrukt om een ‘kader te bieden voor een onmetelijk probleem’ als het strikt didactische karakter van de beschouwing.

Een overzicht van de effecten die mijn geschrift gehad heeft binnen het vakgebied van degenen voor wie het eigenlijk bestemd was, zou latere publicaties in de beschouwing moeten betrekken waarin ik probeer de schets van dit begrip van het politieke uit te werken, en het geschetste kader nader in te vullen. Daaronder valt mijn beschouwing *Die Wendung zum diskriminierenden Kriegsbegriff* (1938) en het boek *Der Nomos der Erde* (1950). Een dergelijk overzicht zou ook de ontwikkeling van de opvattingen over politieke misdaad en politiek asiel moeten omvatten, alsmede de ontwikkeling van de opvattingen over het juridisch karakter van politieke handelingen, en van beslissingen over politieke kwesties die een juridische vorm hebben. Ja, het zou het principiële probleem van het gerechtelijke proces als zodanig erbij moeten betrekken, met andere woorden de vraag moeten onderzoeken in hoeverre de gerechtelijke procedure op zichzelf al, puur door haar procedurele karakter, haar materie en haar object wijzigt en in een andere aggregatietoestand brengt. Dat alles gaat het kader van een voorwoord verre te buiten en kan hier slechts als opgave worden aangeduid. Ook het probleem van de politieke – niet slechts economische of technische – eenheid van de wereld zou deel zijn van die opgave. Niettemin wil ik hier uit de overvloed aan publicaties twee volkenrechtelijke opstellen noemen die kritisch en afwijzend op mijn ideeën ingaan, maar wel zakelijk op het thema betrokken blijven: de beide reacties die prof. Hans Wehberg uit Genève in zijn tijdschrift *Friedenswarte* in 1941 en 1951 gepubliceerd heeft.*

Omdat het geschrift over het begrip politiek, zoals elke rechtswetenschappelijke discussie over concrete begrippen, historisch materiaal behandelt, richt het zich tevens tot historici. In eerste instantie richt het zich tot de kenners van het tijdperk der Europese staten, en van de overgang van het middeleeuwse vetesysteem naar de soevereine territoriale staat en het onderscheid dat daarin geldt tussen staat en maatschappij. In dit verband moet de naam worden genoemd van een groot historicus, Otto Brunner, die in zijn baanbrekende werk *Land und Herrschaft* (eerste uitgave 1939) een belangrijke historische verificatie van mijn criterium van het politieke heeft geleverd.* Hij schenkt ook aandacht aan mijn geschrift, zij het dat hij het slechts als 'eindpunt' kwalificeert, namelijk het eindpunt van de ontwikkeling van de leer van de *raison d'état*. Daarnaast maakt hij de kritische tegenwerping dat het de vijand, en niet de vriend als het eigenlijk positieve begripskenmerk van het politieke zou voorstellen.

Door het als 'eindpunt' te kwalificeren wordt mijn geschrift naar het imperialistische tijdperk verwezen en zijn auteur als Max Weber-epigoon ingedeeld. Welke relatie mijn begrippen hebben met een typisch imperialistische staats- en volkenrechtsleer, valt duidelijk genoeg af te lezen uit noot 12 op pagina 189, die betrekking heeft op een typisch product van dat tijdperk. Het verwijt van een vermeend primaat van het vijandbegrip is algemeen verbreid en stereotiep. Dat verwijt heeft geen oog voor het feit dat elke beweging van een rechtsbegrip met dialectische noodzakelijkheid voortvloeit uit de negatie. Zowel in het rechtsleven als in de rechtstheorie betekent het feit dat men van een negatie uitgaat, niet dat wat genegeerd wordt daardoor een 'primaat' krijgt. Een proces als rechtshandeling wordt überhaupt pas denkbaar wanneer er een recht genegeerd wordt. Straf en strafrecht gaan niet uit van een daad maar van een wandaad als hun vertrekpunt. Betekent dat soms een 'positieve' opvatting van de wandaad en een 'primaat' van de misdaad?

Los daarvan zal de historicus voor wie geschiedenis niet slechts het verleden is, ook oog hebben voor de concrete en actuele uitdaging die aan onze discussie over het politieke ten grondslag ligt, namelijk de vermenging van klassieke en revolutionaire rechtsbegrippen, en hij zal de strekking van ons antwoord op deze uitdaging niet misverstaan. De in 1939 begonnen ontwikkeling van oorlog en vijand heeft tot nieuwe, intensievere vormen van oorlogvoering en tot totaal vertoebelde opvattingen inzake vrede geleid, tot de moderne partizanenoorlog en tot de revolutionaire oorlog. Hoe zou je theoretisch vat moeten krijgen op al die zaken, wanneer je de realiteit dat er vijandschap tussen mensen bestaat, uit het wetenschappelijk bewustzijn verdringt? We kunnen hier niet dieper op dergelijke vragen ingaan. Ik moge er slechts aan herinneren dat de uitdaging waarop wij een antwoord zoeken in de tussentijd niet uit de wereld verdwenen is, maar, anders dan verwacht, enkel in kracht en urgentie is toegenomen. Voor het overige geeft het tweede toegevoegd corollarium uit 1938 een overzicht van de relatie tussen de begrippen oorlog en vijand.

Maar niet alleen juristen en historici, ook belangrijke theologen en filosofen hebben zich met het begrip van het politieke beziggehouden. Ook dat zou een afzonderlijk kritisch overzicht vergen, ook als we maar een half compleet beeld zouden willen schetsen. Op dit terrein steken uiteraard nieuwe, buitengewone problemen de kop op die een wederzijds begrip bemoeilijken, met het gevolg dat een overtuigend kader voor de gemeenschappelijke problematiek bijna onmogelijk wordt. Het woord *Silete theologi!** ['Zwijgt, gij theologen!'] dat een volkenrechtsgeleerde bij het begin van het tijdperk van de staat de theologen van beide confessies heeft toegeroepen, is nog steeds werkzaam. De door arbeidsdeling veroorzaakte fragmentatie van ons geesteswetenschappelijke onderwijs- en onderzoeksbestel heeft de gemeenschappelijke taal verward, en juist bij begrippen als vriend en vijand wordt een *itio in partes*⁵ bijna onvermijdelijk.